

УКРЛІКНЕП ПРИ УПО Н. К. О. УСРР
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА

М. СУЛИМА

З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПОПУЛЯРНИЙ НАЧЕРК

ДЕРЖАВНИЙ НАУК.-МЕТОД. КОМ. Н.К.О. У.С.Р.Р.
ПО СЕКЦІЇ ПОЛІТОСВІТИ ДОЗВОЛИВ ДО ВЖИТКУ ЯК
ДОПОМІЖНУ КНИЖКУ ДЛЯ ГУРТКІВ УКРАЇНОЗНАВСТВА
В ПОЛІТОСВІТНІХ ШКОЛАХ ДОРОСЛИХ

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

ХАРКІВ — 1927

Укрголовліт 6137. Харків

Зам. № 307. Тираж 4000.

Літо-друкарня

«КНИГОСПІЛКИ»

Харків Нетеч.

наб., 14

2||3

I. Вступні уваги.

Порівнюючи одну до одної різні мови сучасні й стародавні, учені мовознавці дізналися, що декотрі найспорідненіші між собою самостійні мови становлять окремі групи. Довідалися далі, що кожна така група дуже споріднених мов вийшла з колишньої однієї старшої мови. Ці старші мови, предки цілих груп, пішли з ще стародавнішої мови.

Іменням цієї найстародавнішої мови зветься вся сім'я мов. Кожна сім'я мов поділяється на групи, що інакше зветься галузями; галузі поділяються на окремі мови, ті мови – на наріччя, піднаріччя, говірки. Замість усіх цих назв на означення мовних одиниць частенько вживають слова, „діялект“. Цій назві, як і іншим, ніколи не надають якогось безумовного та постійного значіння.

Всяке наріччя, коли йому ніщо не заважає рости й розвиватися, поволі стає мовою. З історичного погляду всі споріднені мови становлять наріччя своєї матери-мови, чи прамови. Проти тої прамови – вони справді наріччя, а між собою вони мови. Наріччя стосуються до мови так само, як окремі частини до цілого, як нащадки до предків. Звучи мовою діялект, що ним говорить багато людей, ми тим часом без ніякого вагання часто називаємо мовою й балачку окремої людини.

Ні в житті, ні в науці назви „мова, наріччя, говірка, діалект“ не мають абсолютного значіння. Отож, напр., суперечки з приводу того, як слід називати балачку українців — „мовою“ чи „наріччям“, цілком беззмістовні словесні змагання; а виходять вони з нерозуміння таких часто вживаних слів, як „мова, наріччя“, то-що. Звичайно, інколи те нерозуміння буває дуже підозрілим і скидається на прикру тенденцію, на русифікаторську надху.

З погляду сьогоднішніх стосунків між двома, трьома чи багатьма мовними одиницями ми зємо ті одиниці наріччями, ³||⁴ а не мовами, лише тоді, як вони переживають спільні зміни. Тільки-но припиниться між наріччями спільне життя, вони робляться вже мовами, хоч назавжди будуть наріччями проти своєї прамови.

З погляду ж утилітарно-життєвого назви „мова, наріччя, діалект“ зовсім не варті ніякої уваги. Коли якийсь діалект становить знаряддя стосунків і засіб звязку між мільйонами людей, коли тим діалектом чи говіркою якісь людські маси можуть що-найлегше набути собі освіти та як-найшвидше прилучитися до високої культури, то нам байдуже, чим саме говорять ті маси — „говіркою“, „наріччям“ чи навіть „жаргоном“. Дуже яскраво висловив колись цю думку поет-революціонер Іван Франко:

Діалект чи самостійна мова? —
Найпустіше в світі це питання!
Міліонам треба цього слова,
І гріхом є всяке тут хитання.

Міліонам треба світла, волі,
Треба вміти, як їх добиваться.
Поки стогнуть кволі, мерзнуть голі,
Нам в Параски ласки дожидаться?

II. Індо-європейська сім'я мов.

Та велика сім'я, що до неї належить українська мова, зветься індо-європейською. Окремі галузі цієї сім'ї пішли з тих прамов, що були колись діалектами єдиної індо-європейської прамови. Ось ці прамови з своїми нащадками:

1. **Індуська** – з давніми й новими мовами індусів (в Ост-Індії, в Азії). Одним із давніх індуських діалектів, що зветься ведійським, писано найстаріші в усій індо-європейській сім'ї пам'ятки – гімни „Рігведа“ (щось за 2000 років до нашої ери). Сюди ж належить і друга давня літературна мова індусів — санскрит (= „оброблена“ мова). Ведійська й санскритська мови тепер мертві, ц.-т. ними ніхто не говорить, вони не змінюються й не мають нащадків. Давні народні індуські мови зветься пракритом (= „необроблена“ мова); з них пішли сучасні індуські мови, а серед них і мова циганська.

2. **Іранська** — з мовами перською, курдською, афганською, осетинською (на Кавказі) й деякими іншими. ^{4||5}

3. **Вірменська**, що її діалектами говорять вірмени (в Туреччині, Росії, на Україні, то-що).

4. **Албанська**, що її діалектами говорять албанці (на Балканському півострові).

5. **Грецька** – з стародавніми й новими грецькими діалектами.

6. **Романська** – з мертвою класичною латинською мовою й народними латинськими діалектами, що від них походять сучасні мови – французька, провансальська, італійська, еспанська, португальська, румунська й ретороманська (в Швейцарії).

7. **Кельтська** – з вимерлою гальською мовою та з сучасними живими мовами: кімврською, чи вельською (у Вельсі, у Великобританії), бретонською (на французькому півострові Бретані), ірською й шотською (в Ірландії й Шотландії).

8. **Германська** – з мертвою готською мовою й такими сучасними: німецькою, голандською, англійською, данською, шведською, норвезькою й ісландською.

9. **Балтійська** (балтицька) – з мертвою пруською мовою й оцими сучасними: литовською та лотиською.

10. **Слов'янська** – з усіма слов'янськими мовами, що до них належить і мова українська.

11. Окрім цих давно відомих десятих великих галузей, є ще **тохарська** мова, що тексти, писані нею, не дуже давно знайдено в Китайському Туркестані.

Оці всі мови, що становлять єдину індо-єврогійську сім'ю,*) взагалі споріднені між собою. Коли б ми почали рівняти їх одну до одної, то натрапили б на безліч спільних коренів, схожих слів, то-що. Зверніть увагу, як у різних індо-європейських мовах зветься, напр., „мати“: рос. *мать*, польськ. *матка*, литовськ. *моте*, німецьк. *муттер*, латинськ. *матер*, грецьк. *метер*. Ще кілька порівнянь: укр. *брат*, латинськ. *фратер*; укр. *сокира*, лат. *секуріс*; укр. *вівця*, ^{5||6} рос. *овца*, латинськ. *овіс*; рос. *дом*, лат. *домус*, грецьк. *домос* і т. інш. Отак рівняючи слова, можна було б списати силу силенну паперу.

Спорідненість між мовами характеризують не самі схожі слова та корені, а ще й схожі форми словозміни та багато інших особливостей. Один якийсь народ звичайно ніколи не позичає у другого форм словозміни, і схожість між ними треба пояснювати споконвічним зв'язком, походженням із того самого джерела (спільного).

Проте слід пам'ятати, що мови окремої галузи стоять одна до одної далеко ближче, ніж до мов кожної іншої галузи. Отже, напр., коли б ми почали порівнювати слов'янські мови, то раз-у-раз натрапляли б на зовсім подібні слова (напр, „вода“) й форми. Такі факти свідчать переважно за те, що ті слова й форми перейшли в кожну слов'янську мову, як спадщина, з мови праслов'янської.

Окрім того, декотрі галузі стоять одна до одної ближче, ніж до інших. Слов'янська, напр., галузь найспорідненіша з балтійською, а індуська з іранською. Так сталося тому, що з індо-європейської мови вийшли зразу не дві

окремі прамові – слов'янська й балтійська (або індуська й іранська), а спочатку одна – слов'янсько-балтійська (або індусько-іранська). Пізніше вони одірвалися одна від одної й розвивалися кожна самостійно.

Розріст індо-європейської прамови можна наочно виставити в отій схемі, що зветься родовідним деревом індо-європейських мов (Див. стор. 7).

Тільки ж схема ця зовсім не говорить про те, як саме розросталася індо-європейська прмова та її нащадки. Вона дає нам уявлення лише про наслідки того розросту. Самий же процес виникання кількох мов із однієї надзвичайно складний, і стосунки між окремими мовами уже зовсім не можна з'ясувати „родовідним деревом“.

Ті стосунки найкраще з'ясувати інакше, приповіддю. Уявімо собі, що наша жменя – якась прмова, а в жмені – багато дрібного піску, ц.-т. зародків майбутніх самостійних мов, наріч, говірок. Поки піщинки стиснуті в нашій жмені, вони становлять ніби суцільну масу. Та от з якихось причин і якимсь способом ті піщинки (в нашій же таки жмені) починають злягатися в окремі тверді камінці. Коли таких окремих камінців утворилося досить у нашій жмені, ми ^{6||7} викидаємо їх геть на чисту тиху воду. Уже камінці не зберуться в нашій жмені; уже вони – окремі мови, наріччя,

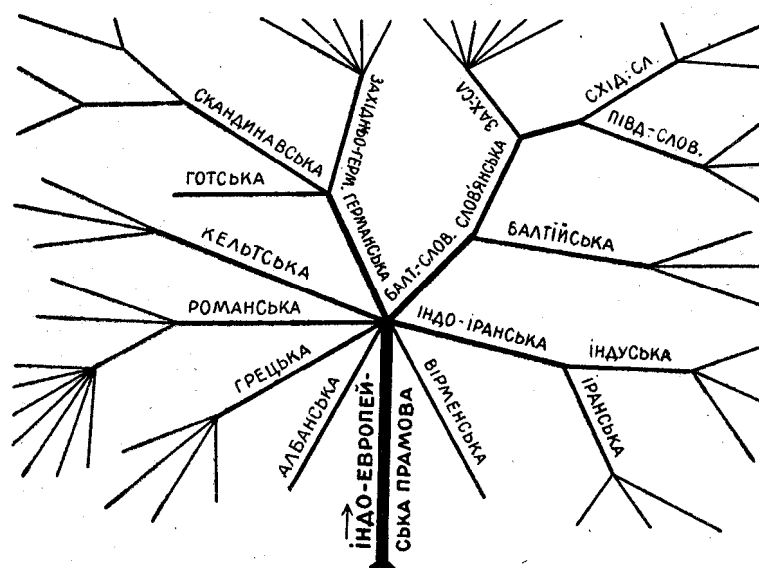
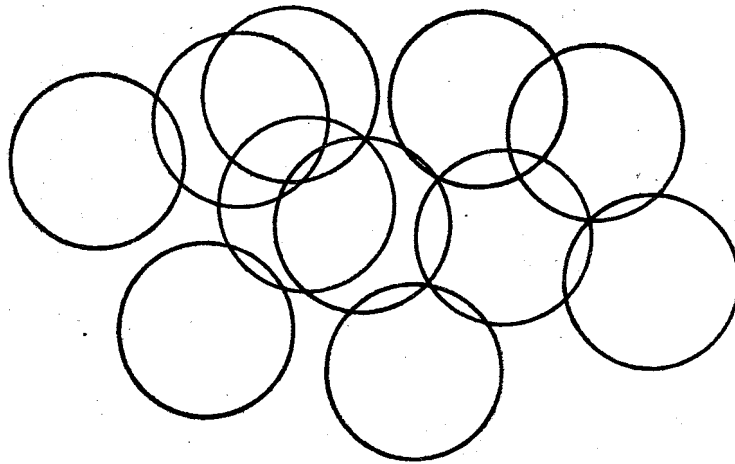

Схема 1. Родовідне дерево індо-європ. мов.

говірки. Тільки ж од кожного з тих камінців, коли він ударився об воду, пішли жмури (колові хвилі), і ми бачимо на воді щось на-штиб оцієї схемки:

Схе ма 2. „Теорія хвиль“.

Оці жмури-хвилі, що декотрі з них пересікаються одна з одною (впливають одна на одну), а деякі не досягають ^{7||8} своїми колами інших кіл, далеко правдивіше з'ясовують обопільний вплив і звязок споріднених мов. Мови бо ті справді дужче чи менше, безпосередньо чи посередньо (через звязок з іншими „хвилями-ланками“) переплітаються одна з одною, мов низка примхливого намиста.

Цю схему „хвиль“ треба мати на увазі і взагалі, і надто тоді, як ми говоримо про стосунки між собою українських говірок, про стосунки між українською й російською мовою, між українською, польською й російською, між російською й білоруською й т. інш.

III. Українська мова серед слов'янських.

З попереднього розділу нам уже відомо, що українська мова належить до великої сім'ї індо-європейських мов, а зокрема – до галузи слов'янських мов, найспорідненіших між собою. Всі ці слов'янські мови були колись наріччями

єдиної праслов'янської мови, що й сама колись була говіркою індо-європейської мови.

Поширюючись поволі територіяльно, стриваючись із різними культурними впливами й іншими народами, зазнаючи всяких змін у своєму політичному житті, колишній праслов'янський народ поділився на окремі самостійні народи, що тепер уже відрізняються (іноді так і дуже!) один від одного своєю мовою, культурою, політичним устроєм, то-що.

Отже колишні діалекти слов'янські, розвиваючись і змінюючись протягом століть, стали самостійними мовами. Проте старі стосунки між цими мовами, що колись були говірками однієї мови, не пішли в непам'ять, і спорідненість між ними, колишню їхню єдність, не важко помітити навіть не-спеціалістові. Через що ж у нас і бувають іноді непорозуміння з приводу того, кому належить якесь слово (напр., вода, брат, кінь, взяти й т. інш) – українцям, росіянам чи полякам?! Через що ж у нас і можливі такі, напр., анекдотичні факти, як із одним крамарем-словаком. Той словак крамарював по всій Слов'янщині: був у Росії, в Сербії, на Україні, то-що. Як повернувся він додому, то один освічений словак запитав того крамаря, чи вивчився він мови тих народів, що серед них бував. Крамар відповів, що мови тих народів не треба й учитися, бо всі ті народи ⁸||⁹ балакають по-словацькому, — хоч і дуже погано, та проте по-словацькому ...

Усі теперішні слов'янські мови поділяються на три групи:

1. **Південно-слов'янські мови** – болгарська, сербська та словінська.
2. **Західньо-слов'янські мови** – чеська, словацька, польська, кашубська й лужицька; до цієї групи належить і вимерла вже мова полабська (полабські слов'яни жили над річкою Лабою, чи Ельбою).
3. **Східньо-слов'янські мови** – російська, білоруська й українська.

Між мовами й наріччями кожної окремої групи завжди більше спільного, ніж між мовами й наріччями різних груп. Більшу ж чи меншу близькість між спорідненими мовами визначає звичайно число спільних фонетичних (звукових) рис у тих мовах, хоч не аби-яке значіння мають тут і форми словозміни. З цього

погляду українська мова й стоїть найближче до білоруської та російської мови, а потім уже до таких мов: до словацької, чеської, сербської, словінської та болгарської; найменше спільних звукових рис українська мова має з польською та іншими слов'янськими мовами.

Коли б ми захотіли означити якимись цифровими датами етапи розвою східньо-слов'янської прамови, то здогадно лише це можна зробити так. Одірвавшись од праслов'янської мови, східньо-слов'янська прामова, як щось суцільне, жила недовго. Уже V—VI століття в ній були риси окремих діалектів. Після ж V—VI століття спільної східньо-слов'янської прамови уже не було. Мабуть, тоді вже й почала своє самостійне життя та українська мова, що з неї потім розвинулися сучасні українські говірки. Звичайно, тодішня українська мова далеко менше відрізнялася від інших слов'янських мов, як тепер.

IV. Число українців і територія їхньої мови.

Число всіх українських мовлян, ц.-т. людей, що говорять українською мовою, можна визначити цифрою, близькою до 35 мільйонів. Цілком вичерпливих статистичних відомостей немає взагалі ні про яку слов'янську мову. Числом своїх мовлян українці стоять на другому місці серед усіх слов'янських народів. Перше місце належить росіянам: ⁹||¹⁰ їх мільйонів із 65. На третьому місці (отже після українців) стоять поляки: польською мовою говорить мільйонів із 20 народу. Потім ідуть серби (міл. із 10), білоруси (міл. із 9), чехи (по-над 8 міл.), болгари (міл. із 5) словаки (міл. із 2½), словінці (міл. із 1½), кашуби (тисяч із 300), лужичани (тисяч із 100).

Суцільна територія, що її осягає український народ, становить тепер щось із 600 тисяч квадратних верстов, ц.-т. 60 мільйонів десятин. Найбільше українців в УСРР – мільйонів із 20. А ще живуть українці в Румунії, Чехо-Словенщині,

Польщі та РСФРР. Найбільші колонії українців єсть на Далекому Сході („Зелений Клин“) та в Америці; менші – в Саратовщині, Самарщині, Астраханщині, то-що.

Сусіди українців – переважно слов'яни, а тому й межі української мови не завжди можна визначити певно. На кордонах бо між мовами й говірками завжди бувають смуги мішаних чи переходових говорів. Це саме треба сказати про всяку мову, а не тільки про українську.

На півночі українці живуть поруч із білорусами. Тут українську мову зв'язує з білоруською вузька смуга переходових говорів, що тягнуться Гродненщиною, Мінщиною та Чернігівщиною.

На північному сході і сході сусіди українців – росіяни. Межа між ними йде від річки Десни (південніше від Трубчевська) на Глухів, Суджу, Білгород, Корочу, Коротояк, Павлівськ, Богучар, Луганське; від Луганського можна протягти просту лінію до Ставрополю; відціля межа йде Кубанню до Чорного моря.

На заході українці живуть поруч із поляками. Польсько-українська межа йде від Суражу й Більського на південь до Буга, відціля через Радин до Вепржа, потім сходить до Сяну й Сяном до Санюку, далі звертає на захід до Дунайця і між Попрадом та Дунайцем заходить в Угорщину.

Тут уже починається українсько-словацька межа. А йде вона хвилястою лінією на південний схід по південних схилах Карпатських гір аж до м. Ужгорода.

Від Ужгорода й до м. Сигету українці живуть поруч із угорцями (належать до урало-алтайської сім'ї).

Далі від Сигету йде українсько-румунська межа (румунська мова належить до романської галузи індо-європ. ¹⁰||¹¹ сім'ї по річці Вішові, пересікаючи Прут, до Дністра, а Дністром до Чорного моря.

На півдні Басарабщини, крім румунів, з українцями сусідять іще трохи болгар.

В Криму українці живуть поруч із татарами (їхня мова належить до урало-алтайської сім'ї).

Зазначені межі української мови, звичайно, дуже приблизні й дуже загальні (див. „Діалектологічну мапу“ України, що єсть при цій книжечці).

V. Діалекти української мови.

Українська народня мова неоднакова на всьому просторі України.

В Галичині, напр., говорять не так, як на Кубані, на Чернігівщині чи на Харківщині.

Округи, райони, села й хутори дужче або менше різняться між собою мовою. Прислухавшись, ми помітимо, що мова окремих людей з тої самої місцевости чи навіть родини не зовсім однакова. І так буває не тільки в українській мові. Всім відомо, що росіяни, напр., із Вятки зовсім не так говорять, як у Москві чи в Вороніжі. Відомо так само й те, що між горішніми й долішніми німецькими говірками різности далеко більше, ніж, напр., між польською й чеською або між польською й сербською мовою. А спільна німецька літературна мова на більшість німецьких дітей, що приходять до школи, справляє майже таке саме вражіння, як якась чужоземна мова.

Отже немає нічого дивного, що народня українська мова не суцільна й не однастайна, а поділяється на багато говірок. Проте в цих говірках єсть далеко більше спільних, ніж різних рис. Оці спільні, властиві всім говіркам риси й об'єднують їх в одну мову.

Окремі наріччя мови складаються знов же з таких кількох говірок, що мають якісь спільні, характеристичні для всіх їх риси. Найменша частина мови – говірка.

Вся українська народня мова поділяється на дві діалектичні групі говірок, інакше сказати – на два наріччя: північне та південне. Територія північного наріччя далеко менша за територію південного. Коли б ми зробили на мапі лінію, що означала б межу між північними й південними говірками, то та лінія пішла б так (приблизно): від Польщі, ¹¹||¹² ц.-т. від Заходу, через Холм, Луцьке, Рівне, Новоград-Волинський, по-над Житомиром, через Канів, по-над Лубнями

й річкою Сулою, по-над Сумами на Суджу. Звичайно, ця межа ніяк не означала б того, що по один бік її – лише північні говірки, а по другий – лише південні. Ця межа означає тільки те, що тут іде смуга переходових говорів; основа їх – північна, а домішка – південна. Що далі ми пересуватимемо цю межу на північ, то менше буде тої південної домішки і кінець-кінцем вона зійде на нівець.

Більша діалектична група, ц.-т. південна, розбивається на дві підгрупи, чи піднаріччя (порівняйте це до того, як у наших установах бувають відділи й підвідділи): південно-східне (більше) і південно-західне (менше). Межа між цими двома піднаріччями починається десь на річці Росі (між Бердичевим і Каневом), іде через Гумань і Балту на Дністро.

Щоб уявити собі, чим же саме різняться по-між собою північна та південна українські діалектичні групи (наріччя), а потім – що саме неоднакове в південно-східній і південно-західній підгрупі (піднаріччі), подамо деякі особливості всіх цих груп і підгруп. Порівнюючи між собою ці особливості, тут же ми дізнаємось і про те, що саме і з яких саме говірок увійшло в українську літературну мову.

Спочатку порівняємо цілі групи: північну та південну.

1. З граматики української літературної мови нам відомо, що старі О та Е в нових закритих складах позмінювались в українській мові на І:

віл, бік, біль, кінь, ніч, бій, дрібний, гіркий, радість, осінь, сільський, жінка, привіз, приніс.

Це – південна українська риса; в усіх південних українських говірках, окрім угорських, можна помітити те саме явище:

двір, мій, твій, свій, кремінь, леміш, корінь.

Зовсім інакше в північних говірках. Там відповідно до старих наголошених О та Е бувають звичайно дифтонги (двозвуки):

к^уонь, дв^уер, прив^юез, прин^юос (кінь, двір, привіз, приніс), то що.

Без наголосу ж буває О та Е:

ста́рость, ра́дость, кре́мень, о́сень і т. інш. ¹²||¹³

2. В літературній мові та в південному наріччі відповідно до старого Ъ буває І: *ді́д, лі́с, сні́г, ті́ло, бі́да, прибі́г, лі́то*.

У північному ж наріччі під наголосом буде дифтонг, а без наголосу Е або И: *ді́ед, лі́ес* (ді́д, лі́с), але *беда́, бижіть* (бі́да, біжіть).

3. В літературній мові і в переважній більшості південних говірок буває А (Я) в таких, напр., випадках, як-от – *дев'ять, пам'ять, зернятко, вони носять, говорять* і т. інш.

В північних говірках відповідно до такого ненаголошеного А (Я) буває Е: *де́веть, па́мєть, зе́рнетко, вони но́сєть, гово́рєть*.

4. В літературній мові та в південних говірках буває (переважно) закінчення Я в таких, напр., речівниках, як-от – *життя, зілля, весілля, волосся, щастя*.

В північних говірках тут буває Є: *життє, зіллє, весіллє, щастє*.

5. В літературній мові і південних говірках називний відмінок множини прикметників буває на -І: *добрі́ груші, братові́ чоботи*.

Північні українці говорять тут -И: *добри́, братови́, батькови́*.

6. В літературній мові і в південних українців давальний однини речівників чоловічого роду буває на -ОВІ, -ЕВІ, -ЄВІ (або -ОВИ): *синові́, батькові́, конєві́, краєві́*.

Північні українці говорять тут -У, -Ю: *батьку́, коню́, краю́*.

7. В літературній мові ненаголошене Е відрізняється від ненаголошеного И лише на письмі, а в самій вимові ці звуки або зовсім не відрізняються один від одного, або відрізняються слабо. Це – риса південно-українська: говорять *силó, пичири́ця, співа́ймо*, а пишуть *сєло, печєриця, співаємо* і т. інш.

Північні українці відрізняють у вимові ненаголошене Е від И: *сєло, печєриця, співаємо, гуляємо, криємо*.

8. В літературній мові в дієсловах другої групи в 1-ій особі однини теперішнього часу приголосні *д, т, з, с* змінюються на *дж (ж), ч, ж, ш*, а групи приголосних *зд і ст* – на *ждж і щ*: наприклад: *ходити – ходжу, платити – плачу́*,

возити – возу, просити – прошу, їздити – їжджу, пустити – пущу. Це саме єсть і в північних українських говірках. ¹³||¹⁴

У південних же говірках таких змін не буває: ходю, платю, возю, просю, їздю, пушту й т. інш. Отже, як бачимо, ця особливість не ввійшла в літературну мову, дарма що так говорять на більшій території України.

9. Ненаголошені закінчення 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів другої групи в південних говірках звучать, як -Е (-Є): він хóде, вона рóбе, він лю́бе, вона дóє корову, він нóсе, говорé, вóде, кóсе, вóзе й т. інш.

В північних говірках тут буває так, як і в літературній мові: в^уон хóдить, рóбить, лю́бить, говорíть, нóсить, вóдить і т. інш.

Тепер порівняємо дві підгрупи південного наріччя й довідаємось, чим вони різняться одна від одної.

1. У східній підгрупі подвоюються приголосні в таких випадках, як – *життя*, *зілля*, *волосся*, *знання*, *весілля*, *збіжжя* й т. інш. Так само і в літературній мові.

В західніх говірках тут буває неподвоєний приголосний: *житя* або *житє*, *волося* або *волосе*, *весіля* або *весіле* й т. інш.

2. Східні українці мають прикметникове закінчення -СЬКИЙ і -ЦЬКИЙ з пом'якшеними С і Ц: *київський*, *козацький*, то-що.

Західні ж українці С і Ц перед К в таких випадках не пом'якшують: *київский*, *козацкий*.

3. Давальний відмінок однини речівників чоловічого роду у сходян буває на -ОВІ: *синові*, *батькові*, *братові*, *дядькові*.

У заходян тут буває -ОВИ: *синови*, *братови*.

4. У заходян речівники чоловічого й жіночого роду твердої відміни вплинули на м'яку відміну речівників тих самих родів і ніякого на -Я: *коньови*, *коньом*, *товаришови*, *товаришом*, *земльою*, *щеньом*, *ягньови*, *житьови*.

Все це – форми, невживані в літературній мові і на сході України; там буде: *коневі*, *конем*, *товаришеві*, *товаришем*, *землею*, *щеням*, *ягнятї*, *життю*.

5. У західніх говірках єсть невживане в літературній мові (і в східній підгрупі) закінчення -ИЙ родового відмінку множини таких, напр., слів: діти — діт^{ий}, коні — кон^{ий}, люди — люд^{ий}, свині — свин^{ий}, очі — оч^{ий}.

У сходян і в літературній мові тут буває -ЕЙ: діт^{ей}, коней.^{14||15}

6. Давальн. і місц. відм. одн. речівників жіноч. роду та місц. відм. одн. речівників чолов. і ніякого роду м'яких груп у заходян має закінчення -И: віст^и, на земл^и, на кон^и, на́ пол^и.

У сходян і в літературній мові тут буває -І: віст^і, на земл^і, на кон^і, на́ пол^і.

7. У багатьох західніх говірках кінцеве Т у закінченнях 3-їх осіб одн. та множ. дієслів буває твердим: він роб^{ит}, вони співа^{ют}, іді^т собі, розкажі^т мені й т. інш.

В літературній мові і в сходян (переважно) буває -ТЬ: він роб^{ить}, вони співа^{ють}, іді^{ть}, розкажі^{ть}.

8. У багатьох західніх говірках трапляються сполучення ПІ, КІ, ХІ там, де в літературній мові і в сходян бувають ГИ, КИ, ХИ: ворогі – ворог^и, козакі – козак^и, ляхі – лях^и й т. інш.

З цього дуже коротенького й дуже неповного огляду особливостей українських говірок можна зробити деякі висновки про стосунки цих говірок до української літературної мови.

Найбільше українська літературна мова взяла взагалі від південної групи народніх говорів, а зокрема – від південно-східньої підгрупи (наддніпрянської).

Тут же треба зазначити, що ні одної фонетичної особливості літературна мова не взяла від південно-західньої підгрупи (наддністрянської, чи „галицької“, як її часто в нас звать). З цієї підгрупи літературна мова взяла багатенько словарного матеріялу.

Опріч цього, в літературну мову потрапили ще й деякі риси північних говірок: я пуц^у, я нош^у, він х^одить, вона л^юбить і т. інш.

Іноді українська літературна мова засвоїла лише південну вимову (*силó, пичи́риця*), а на письмі йде за вимовою північних українців (*селó, печери́ця*).

VI. Українська літературна мова.

Отож, як бачимо, сучасна українська літературна мова розвинулася найбільше з наддніпрянських говірок народніх, хоча взагалі ніколи не цуралася ні одної з інших. Чому ж саме наддніпрянські говірки стали за основу нашої літера¹⁵||¹⁶турної мови? А тому, що ними балакає найбільше людей, що ці говірки одноманітніші й однастайніші за інші. Дуже важить і те, що з наддніпрянців вийшло найбільше письменників українських: Котляревський, Боровиковський, Гребінка, Метлинський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Щоголів, Глібів, Старицький, Кропивницький, Тобілевич, Панас Мирний, Грінченко, Самійленко, Грабовський, Чернявський, Вороний, Винниченко, Черкасенко, Тесленко, О. Олесь, Філянський, М. Хвильовий і багато інших.

Тільки ж не завжди у нас була така літературна мова, як оце тепер. За давніх-давен, відколи князь Володимир завів на Україні грамоту, за літературну мову стала на Україні церковно-слов'янська. Це один із стародавніх болгарських діалектів, літературно оброблений. Церковною ця мова зветься тому, що її принесено до нас укупі з церковними книжками й християнством для задоволення насамперед церковно-релігійних потреб. Відомо, що й досі ця мова (звичайно, змінена проти колишньої) не вивелася з церков.

Отій старій церковно-слов'янській мові не судилося бути в нас (як потім і в росіян) незмінною. Тодішні й потомні освічені люди проти своєї волі потроху змінювали її, пристосовуючи до своєї української вимови, вживаючи в балачці й на письмі своїх таки українських слів і виразів поруч із церковно-слов'янськими. З кількох найдавніших документів-пам'яток, писаних тою мовою, я згадаю лише Ізборники Святослава 1073 та 1076 року. Книги ці, хоч вони

й дуже давні, уже дають матеріал для характеристики тогочасної української мови. Переписувачі бо тих книжок мимоволі робили помилки проти церковно-слов'янської мови, і через оті їхні помилки вчені люди мали змогу дослідити й виявити загальні риси стародавньої української мови.

Де-далі вплив живої української мови на книжну церковно-слов'янську ширшав і дужчав. Про це свідчить хоч би й така, напр., українська пам'ятка, як «Слово о полку Ігореві», писана вже XII століття; в цьому «Слові» збереглося дуже багато українізмів, дарма що та пам'ятка відома нам лише з копії, зробленої росіянином.

Ще дужче виявляються особливості української мови в стародавніх літописах XI–XIII століття, в ділових документах, канцелярських паперах, то-що. ^{16||17} Найшвидше в церковно-слов'янську мову проходила українська лексика (слова) та складня.

За часів Литовської держави, за часів спільного політичного життя українців і білорусів (від другої половини XIV ст.) утворюється особлива мішана мова освічених верств – українсько-білоруська. Звичайно, в цій мішаній мові церковно-слов'янщина мала ще дуже поважне місце.

Пізніше (від кінця XVI століття) до тої мішанини приєдналися ще й польські впливи. Це було за тих часів, коли державна зверхність над Україною перейшла від Литви до Польщі.

Всі ці перехресні впливи й перехресна боротьба аж чотирьох мовних чинників (церк.-сл., укр., білоруськ., польськ.) спричинилися до якогось незграбного літературного жаргону (пізніше його звали „язичієм“), що панував на Україні за XVI–XVIII століття. Багате укр. письменство (надто полемічне) XVI–XVII ст. здебільшого й уживало того жаргону.

Після приєднання України до Московщини (від другої половини XVII ст.) освічені українці частенько виявляють жебрацько-шкурницькі настрої, бажання догодити московському урядові. От., напр., як писав один тодішній український письменник до другого: „Ти нарікаєш, що грошей нема ані шеляга. Але бувши

під царською державою треба інакше говорити і копійок шукати, а не шелягів“. Оце бажання „інакше говорити“ (ц.-т. на російський штиб) вкупі з урядовими репресіями на українську книжку та школу, звичайно, не могло не відбиватися на мові тодішніх освічених українців.

Тільки ж все це не треба розуміти так, що українська народня мова знічувалася в літературній тогочасній мові під натиском найрізноманітніших впливів. Навпаки: стинаючись із українською народньою стихією, чужоземні елементи зазнавали від неї де-далі дужчої й енергійнішої одсічи, оступалися перед нею та й пропадали з ужитку.

Уже за XVI століття помічалось свідоме ставлення до народньої мови (записи народніх пісень). Уже від початку XVII століття були такі письменники, що навмисне обминали літературний жаргон і церк.-слов'янщину, заводячи до своїх творів чистісіньку народню мову (інтермедії Я. Гаватовича 1619 р.). Цей напрямок міцнішав і ширшав,^{17||18} а виявлявся він в таких творах, як от – інтермедії та інтерлюдії (коротенькі жартівливі п'єски), вертепна п'єса, різноманітні вірші духовні, сатиричні, історичні, побутові й ліричні.

Вся оця простонародні література й утворювала шлях до «Енеїди» Котляревського. Вихід її в світ (1798 р.) означав насамперед остаточну перемогу народньої мови в її боротьбі за своє право бути літературною. «Енеїда» Котляревського скидається ніби на останній удар по добре таки понівечених до цього й поржавілих уже путях традиційної церковно-слов'янщини.

Отже можна вважати, що «Енеїда» Котляревського справді починає собою новий період в історії української літературної мови, що потім уже цілком стала на родючий народній ґрунт.

Тільки ж важко було розвиватися новій українській літературній мові. У колишній Росії з давніх-давен її душили царі з патріярхами, а потім імператори з синодом. Душили її, мотивуючи це спочатку тим, що „когда будетъ много языковъ, то пойдетъ смута на земль“. Потім наказали „справливать“ українські книжки так, щоб „особаго нарѣчія въ нихъ не было“. Кінець-кінцем просто

оголосили про обов'язковість „чистаго російскаго языка ... во всѣхъ училищахъ Имперіи“ і взагалі скрізь.

Без школи, як відомо, літературна мова не може вирівнювати мову освічених верств якогось народу й не може також урівноважувати різноманітні діалектичні впливи на мову тих верств. Інакше сказати: без школи літературна мова не може стати надговірковою.

Не маючи змоги потрапити до книги й газети та поширитися з ними вкупі серед широких мас, літературна мова не може стати всенародною.

Такі обставини були в колишній Росії.

В Галичині (під Австрією) були інші прикrostі.

Одрізнана після прилучення до Австрії (кінець XVIII ст.) від Наддніпрянщини китайськими мурами, що їх утворив найбільше російський уряд, Галичина, з своїм клерикалізмом, цупко держалася вже згадуваного українсько-польсько-церк.-слов'янського жаргону. До цієї традиції приєдналися пізніше так звані „москвофільські“ впливи, а потім рутенство.

Галицькі москвофіли взагалі заперечували “хлопську” українську мову й намагалися заступити її мовою „Москов¹⁸||¹⁹ськихъ Вѣдомостей“.

А представники рутенства, щоб догодити австрійському урядові, обстоювали за тим, що галицькі люди не мають нічого спільного ні з Росією, ні навіть з Україною, що галичани – зовсім осібна категорія людей – „рутенів“. В справах мови рутенство не дуже одійшло од колишнього жаргону, хоч і зробило спробу підновити його та додати до нього маленьку дозу елементів з галицьких народніх говірок. Рутенство дуже впливало, що до мови, навіть на так званих галицьких „українофілів“.

Опріч того, чимало галичан просто полячили свою мову.

Немає нічого дивного, що вони й досі не можуть видихати всіх наслідків від такого ансамблю чинників (церк.-слов'янщина, польщизна, москвофільство, рутенство), що панували на всіх ділянках культурного життя Галичини, а надто в школі.

Тут треба ще додати, що геніяльний „галицький Шевченко“, ц.-т. Іван Франко намагався стерти межі між наддністрянською й наддніпрянською письменницькою мовою.

Галичина мала куди більше можливостей прищеплювати ширшим масам інтелігентську мову. На території ж колишньої російської України були лише однібічні можливості (белетристика, газета, журнал), та й то не завжди, та й то дуже обмежені. Окрім того, колишні „російські“ українці, переходячи через митарства школи й війська, напр., часто-густо зовсім одривались од прикорня народньої мови або засвоювали собі якусь блазенську російсько-українську мішану мову, що її, напр., часто ілюструють персонажі Винниченкових творів (згадаймо Калістрата з «Панни Марі» або «Мнімого господіна»). Цей перевертеньський колорит дужче чи менше й досі характеризує мову багатьох українців і, на жаль, навіть освічених.

Тільки ж не треба не помічати й того, що після Жовтневої Революції й утворення УСРР українська газетно-журнальна й інтелігентська мова помітно повертає на той шлях, що він здавна ліг перед українським письменством, – цілковите онароднення літературної мови.

Отже відколи Жовтнева Революція скинула національний гніт і з більшої частини українського народу, і з українського слова, увесь антинародній і зовсім зайвий намул „літературницький“ швидко гине, поступаючись і знічуючись перед масово-народніми тенденціями. Вони кінець-¹⁹||²⁰кінцем розчавлять всі несвідомі й свідомі намагання зробити українську літературну мову здобутком купки інтелігентів, чужим і незрозумілим звичайним широким масам українців.

Коли ми порівняємо наші сьогоднішні журнали й газети (хай їхня мова й не зовсім ще добра!) з газетами й журналами дореволюційними, то мова старої української преси здасться нам взагалі дикою й антинародньою. Цікавий матеріал, що до мови дореволюційної преси, дає книжечка М. Пилиповича: «Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови», К. 1913.

За часів робітничо-селянської епохи українська літературна мова й не може бути іншою, як не масовою, бо монополістом тої літературної мови на всіх ділянках життя (газета, підручник, белетристика, канцелярія, наука, то-що) має бути маса, а не хтось інший.

Цілком безпідставні й абсурдні нарікання на те, що українська мова недосконала, мало розвинена й бідна. Тут доводиться сказати одною народньою приказкою: не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе. – Не в тім сила, що українська мова недавно вийшла на широкі й вільні шляхи культури, як державна мова. Сила бо та в тій, що української мови і її скарбів не знають широкі освічені кола самих українців. В тім трагедія (скоро минеться!), що український інтелігент звик думати російською чи польською мовою, а то й просто якимсь покрученим жаргоном. Той інтелігент часто стоїть перед українською мовою, мов той Глібівський лис, що в нього „прильпе язик к гортані“, або скидається на отого письменника, що перекладав сербські пісні українською мовою, а потім, прочитавши їх селянинові, спитав:

— А що, подобається?

— Та ... знаєте, оця сербська мова ніби трошечки скидається на нашу.

Я деякі слова зрозумів.

Це так відповів селянин письменникові.

З цього ж, звичайно, не виходить, що літературна мова повинна бути селянським примітивом. Це означає лише те, що вона не повинна одбігати законів української народньої мови.

Складові ж частини української літературної мови такі самі, як і інших культурних мов. ²⁰||²¹

Насамперед вона використовувала й надалі мусить використовувати як-найширше багатющі скарби народньої мови. За ті скарби гарно писав проф. М. Яворський у своїй статті про „язикотворчество“ на Україні («Комуніст» 28-VIII–1926). От кілька рядків із тієї статті: „Хто цікавиться цим питанням, хай погляне ... хоч-би в український інститут наукової мови в Києві. Там не „творять“

з голови власної мовних засобів ... Там іде ступневе збирання мовних знаків, що вже існують серед трудящих мас, та складання їх в одну систему для вжитку тих, що для них ці знаки чужі. Там не придумують висловів, як у нас у 1917 р., або за часів Куліша, або хоч-би в Росії в кінці XVIII і на початку XIX ст., а вибирають що-найкращі із уже готових, розкиданих серед маси виробників у їх щоденному вжиткові. В нас бо не кує термінологію буржуазна інтелігенція незалежно від інтересів працівників. В нас навпаки тягнуть за чуба і тупоголового міщанина, і цього інтелігента, що вважав себе за вищу породу, щоб один і другий засвоювали собі лексикон трудящих.

Але, скаже дехто, чи справді ці трудящі українські маси мають свою термінологію, щоб іти таким шляхом ... Лабораторії інституту наукової мови найкраще заспокоять цікавість таких запитувачів. Ось малесенька частина праці тієї лабораторії – словниковий матеріал, зібраний на картках в різних кінцях України. Просто вірити не хочеться, щоб серед українського населення були повнотю всі виробничі знаки мовні і то навіть не в одному чи двох зразках, а бувають і сотнями, зібраними в різних районах України. А яка велика сила їх, ще не використаних, не зібраних, – це навіть важко собі уявити. І все це витвір, все це продукт одних виробників. Найскладніші частини машин знаходять там своє готове означення в цій „мужицькій“ мові буденній, в цій мові, що росла з працею українського виробника. І з оцих то досі невикористаних, світом забутих скарбів виробничого лексикону й формують тепер в інституті наукової мови мовний засіб для співробітництва нашої інтелігенції з трудящими масами у великому ділі будування соціалізму“.

Звісно, в українській літературній, як і в мові інших культурних народів, єсть багатенько влучних слів, узятих не з народніх уст, а витворених самими письменниками ²¹||²² (напр.: розуміння, вплив, вражіння, нахил і т. інш.). Коли такі слова утворено цілком у згоді з законами масової мови, коли вони ні на цятчку не одбігають тих законів, то вони йдуть в обіг укупі з народніми словами й збагачують мову. Невдало ж витворені або зайві слова (інтелігентські

дублікати чи пародії до народніх слів), як от, напр., слово „позаяк“, не поширюються в мові, хоч на деякий час і засмічують її, і забуваються.

Опріч того, збагачують українську мову ще й ті слова, що їх можна назвати міжнародними, бо вони єсть у всіх культурних народів. Наприклад: „революція, пролетаріят, комуніст, партія, комітет, нація, інтернаціонал, газета, армія, культура, література, грамати́ка, фотографія, автомобіль“ і безліч іннш. Потрапивши до нас, ці слова дужче чи менше пристосовуються до законів української мови.

Всю масу народніх, письменницьких (утворених) і міжнародніх слів треба не тільки знати, а ще й уміти складати з них фрази. Отже тут найбільше спотикаються наші інтелігенти, часто-густо говорячи українськими словами по-російському чи по-польському. А висновок відціля один: всім треба вчитися. Інакше бо довго стоятимуть, перед українськими освіченими людьми оці саркастично-докірливі Шевченкові слова: „Добре заходились ... та й заговорили так, що й німець не второпа, учитель великий, а не то, щоб прості люди. А гвалту! а крику! І гармонія, і сила, музика та й годі!“

VII. Бібліографічні вказівки.

Ол. Богумил і П. Житецький. – Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського (в журналі «Україна» 1914 р., кн. 2, стор. 7-28).

Всеволод Ганцов. – Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). Київ, 1923. (Людина без лінгвістичної освіти цієї книжки не вчитає).

П. Горецький — Ів. Шаля. – Українська мова. Практично-теоретичний курс. Книгоспілка. Київ, 1926. Див. стор. 158-180: «Загальні відомості про мову, мови слов'янські та українську».

Н. Дурново, Н. Соколов и Д. Ушаков. – Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. Москва, 1916. (Тут багатенько матеріалу для характеристики українських говірок і про межі укр. мови).

Акад. Е. Ф. Карский. – Русская диалектология. Ленинград, 1924. Стор. 119-147; 165-171.

Акад. А. Кримський. – «Украинский язык» в «Энциклопед. слов. бр. Гранат», т. XLII, Москва, 1917.

Проф. С. М. Кульбакин. – "Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919. Стор. 1-13: загальні відомості про українську мову.

К. Німчинов. – Український язык у минулому й тепер. ДВУ. 1925. – Друге видання, ДВУ, 1926.

Проф. И. И. Огиенко. – Курс украинского языка. Изд. 2-е. Киев, 1919 (1918). У «Введении» – загальні відомості про укр. мову.

Иван Огиенко. – Українська мова. Бібліографічний покажчик. Київ, 1918. (Тут можна знайти вказівки, що до всіх книжок про українську мову, виданих до 1917 р.).

І. Свенціцкий. – Нариси з історії української мови. Львів, 1920.

Іл. Свенціцкий. – Основи науки про мову українську. Київ, 1917.

О. Синявський. – Короткий нарис української мови. Харків, 1918.

Акад. М. Ф. Сумцов. – Начерк розвитку української літературної мови. Харків, 1918. (Загальноприступна книжка).

Проф. Євген Тимченко. – Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині (в журналі «Україна» 1924 р., кн. 3, стор. 3-9).

Акад. Ол. Шахматов. – **Акад. Аг. Кримський.** – Нариси з історії української мови та хрестоматія. Київ, 1924; а перше вид. – Київ, 1922.

Акад. А. А. Шахматов. – Краткий очерк истории украинского языка. Див. енциклопед. видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, стор. 664-707. Петроград, 1916. ²¹||²²

З М І С Т

	Стор.
I. Вступні уваги	3
II. Індо-європейська сім'я мов	4
III. Українська мова серед слов'янських	8
IV. Число українців і територія їхньої мови	9
V. Діалекти української мови	11
VI. Українська літературна мова	15
VII. Бібліографічні вказівки	22

Примітка до с. 5:

*) Крім індо-європейської прамови й сім'ї, в науці відома ще семітська й урало-алтайська. Єсть ще безліч мов менше вивчених або зовсім невивчених, а тому й не згрупованих в окремі сім'ї. Можна подумати, що взагалі всі найстародавніші – відомі й невідомі – прамови, як от, напр., індо-європейська, семітська, урало-алтайська, походять із якоїсь іще стародавнішої прамови. Це – можлива річ. Та тільки ж навряд, щоб взагалі всі людські мови вийшли з однієї; найпевніше, що було кілька первісних архі-прамов.

У тексті виправлено очевидні друкарські помилки.

Діалектологічна мапа України.

Мапа ця—копія з мапи проф. Нідерле, а взято її з праці В. Ганцова „Діалектолог. класифікація укр. говорів“.

Пояснення знаків.

- Північно-українське наріччя.
- Південно-українське наріччя.
- I. Говори південно-західні.
- II. Говори південно-східні.
- Територія перехідних говорів (від північних до південних на північній основі).
- Територія, де українців менше за 50%.